

# ՄԱՐՏ

## Յ Ա Յ Տ Ա Ր Ա Ր ՈՒ Թ Ի Ի Ն

«Հնչակ» թերթը գտնական վճարի մը համեմատ տնօրէնի մը անհատական տեղեկանքները նկատարարելով կուտակցութեանս պաշտօնական թերթը կը հրատարակուի ՄԱՐՏ անունով:

### ՀԱՍՅԷ

M. FRANK  
58, RICHMOND ROAD, LAYSWATER,  
(ENGLAND) LONDON, W.

## ԱՊՐԻԷ ԹԷ ՄԵՌՆԻԷ

Անհատ մը ձախարակութեան կը հանդիպէ, կը կարծես սննդանքը, խնամակցութեան մէջ կամ պէտքէ յատուցում հիւծի, կամ բաժարար վերականգնի: Երկրորդ սրտումը տառապէր կը ծախսարարի իր ծանօթներու շրջանակէն, վասն զի կը յայտնուի իր ունեւոր կամքի, խելացի մարտի աւր մէկը որ բնական չիլայ, ու մարդիկ, նախանձաւ թէ ազնաւորի, միշտ որդական կեանքի ձախարակութեան մէջ թէ ազգերու պատերազմի դաշտին վրայ: Զօրութեան մատուցումը պաշտօնը տարբեր սենեակներէն հօր արտադրանքներն է անհատներու և ժողովուրդներու կողմէն:

Հայ ազգը այսօր կը նմանի գրեթէ ամէն բան կարմիրի մարդուն, ինչ պիտի ընենք, իր ազգ յաւատարմութեան մեծութենէն, թէ արեւմտեան պիտի վերականգնուի: Առաջին հարցումն իր հաւանութիւնը առաջ հայ մը չի գտնուիր: Որքան ապրենք:

Որպէս զի ապրենք, որպէս զի վերականգնուինք պէտք է ճանաչենք մեր ունեւոր, շօշափենք մեր տկարութիւնները, բնական մեր շարժը, միակ ուղղութիւն մը առաջ նայել մեզի. առանց մտնալու թէ ազգային գոյութեան մարտի գաղտնի վրան ենք միշտ, ու խնամքն կը գիտնանք ամէն մէկ շարժումը և անոր համեմատ գիտարթ կը լարէ:

«Մարտ» ի երկու թիւերուն մէջ, ներքին տաճարներու, մասնաճիւղ ըրենք բանի մը կէտեր մեր տկարութիւններէն, բիշ մը խօսեցանք մեզի շրջապատող հանգամանքներուն վրայ. չմտնանք սակայն մեր ունեւորի ալ. և ապրելու համար նախ բարոյական ուժի մթերք պէտք է:

\* \*

Բարոյական ուժը կը նմանի եղբարականութեան որ թէ անտես սակայն հրաշքներ կը գործէ եթէ խելքին արամազութեան տակ զրուի: Որքան շատ ամբարտաւել ըլլանք այդ ուժն այնքան աւելի տարաշունչութիւն կայ կենդանի մնալով ապագան փրկելու: Հայ ժողովուրդը սենի իր մէջ բարոյական ուժ: Այս:

Առանց մարտերու խնամատիրական տեսութիւններու մէջ պարզ խօսենք, վասն զի այս թերթը է՛ն առաջ պարզ հասկացողներուն համար է:

Քանի տարիէ ի վեր երկան եկած շարժումներն որ հեղահեղ, աճեցաւ, զարգացաւ, տարապիղ է մեր ազգային բարոյական ուժին գոյութեանը: Ինչ է այդ յատուկ շարժումն հիմը որ այնքան հաստատուն, ամբարտաւել կը մնայ: — Հայրենիքի սէր, կոյր անձնութիւն:

Երբեք, այսինքն ԵՍԻ անարարման գոհացումները սրտն մէջ կը պարտաւորուի բարոյականի ամէն սերմ: ԵՍԻ գոհացը կրնայ շատ սխալներ բնել, բայց միշտ կը մնայ բարոյական ուժ մը, մինչև հրաշագործութեան հասնուի:

Մարդ մը իր շատ սիրած մէկ բարեկամը փոխանցուց ծանր հիւանդութենէ քննուած կը գտնէ, և ահա առանց իր կեանքը հոգ ընելու կը նետուի բարեկամին անկողնին վրայ, կը գործնէ զանիկայ. կը բռնուի հիւանդութենէն, բարեկամը կ'ազատի, բայց ինք կը մնայ: Այս գոհացումները գրական աշխարհի մէջ կը կոչուի «ժողովարար անխոհմտութիւն», բարոյական աշխարհի մէջ «տարբեր» Բնականութիւն թէ իրաւունքը գրական աշխարհինը ըլլայ. անձնութիւն բարեկամը կ'ընտրէ որքէ կերպով օգնութեան հասնել բարեկամին. բայց իր բոլոր անխոհմտութեանը մէկտեղ միմէ չի օգնէ օրհնանք մը: Հայ ժողովարար համար յեղափոխական շարժումը կրնայ նմանի այս «անխոհմտութեան» համար, շատ տարածուն տաճարի մէջ սակայն:

Երբեք այս մը Գաւ-Գարու Մայր-Եկեղեցիին բակը, բազմութեան առջև կ'ընէ Ազգեան պատգամը իրեն վրայ. գիտէր թէ փոխառու անհատին է, պիտի բռնուի, անհատնքի պիտի ենթարկուի և պատկը մինչև մահ է. իր անձին շահերուն տեսակետով մը վերին աստիճանի «անխոհմտ» գործ մը կը կատարէ: Ինչու այս գոհացումները: Վրան զի իր ազգին փրկութեանը ծառայելուն կը հաւատար: Այդ գաղափարը իրեն ներշնչողը մը է: Միջազգային: Թիւրքիայէն գաւա հրատարակուող թերթերը տարինք, ի վեր այդ եկեղեցականը կը ներկայացնեն իր գաւաճան մը ազգային շահերուն. ազգը գաղափար էր. այդ մարդը շարքը գործելէ արդիւնքս ո՛ր է օրինաւոր միջոց չի կար: «Անխոհմտ» անձնութիւնները միայն կրնար Ազգեան մը փրկել ազգը: Հայ ժողովարար մէջ եթէ գոյացած էր ԵՍԻ գերազանց գոհացումները ընդունաւ բարոյական ուժը ան առին «անխոհմտ» անձնութիւն» և առաջ պիտի գար. Գաւորը մը երեսմը այդ ուժին գոյութեան նշանակէն էր:

Գաւոր-Բեյ հոմ բազմութեան մէջ երկու երկու աստարով կ'ազանեմ աստիճաններ որոնք եկած էին պաշտօնական հայ սենեակ մը, որմէ գրամ խնդրուած էր ազգային գաղտնի համար: Ազգանոցները իրենք ալ տարանուցան: Այդ երկաստարները ո՛ր է անձնական շահ չունեն ժողովուրդը մէջ. բայց իրենց հաւատարմութեան լին թէ այս գոհացումներն պիտի ներգաւառէր ազգային փրկութեան գործին: Անձնութեան բարոյական ուժին գաղափար մը հայ ազգին մէջ արտադրեց այդ «անխոհմտները»:

Հազարապատկեցը այս օրինակները, մարտնչու առջև բերէ այն բոլոր անձնագոհացումները որոնք ըստ տարի է ի վեր ինքնանուր շարժանքան հայ աշխարհին մէջ գոյութեան մը յայտնուելին հաւատար: Գեղապարտը գտնուող պատանին, շուկան խնամակցանք, արար մշակող երկրագործը, ասան ծառան, ջարդարանը, զարգացած առաւմականը, 18 էն 30 տարեկանը, և բիւ մարդն ու կինը, հայ աշխարհին ամէն անկիւնը հի ի հի կը մըցնէ ազգին փրկութեան գաղտնի համար գոհացելու: Ո՞վ կը համարձակի մտնել թէ բարոյական անգիտեցողի ուժի մը հրաքային պայծառը չէ անձնագոհացութեան այդ բոլոր:

Հանգիւղ մեր շարժումն սրբան պզտիկ կ'երկի Թիւրքիայ մահապաշտութիւնը: Բանապետ մը քան

տարի է երկիրը, պետութիւնը կը գահաժիժէ իր կործանութիւն. ժողովրդին խելահաս մասը շատ գոհ է. վարչական այս գրութեան անխոհմտութիւն հետեւողները կը գոհակէ, և սակայն քան տարուան մէջ չգտնուեցաւ մահապաշտ մը որ համարձակէր թիւրք նախարարներուն խելքը գոյութեան բերել տալ: Առնց մէկ երկու հաւաքին իրենց կրօնակիցներուն ձեռքով զորումը հիմնովին կրնար փոխել երկրին վարչութիւնը: Տեսնելով իրենց ազամայացող վրանքը վաշտները պիտի վերցնէին զայն որուն պատճառաւ իրենք միշտ սահաւան երկուցի մէջ են: Սակայն ամբողջ մահապաշտ կանոնները անձնութիւն մը չի կրցաւ տալ: Եւ չէր ալ կրնար. եթէ մէկ հաւաք երկուր ալ կուտար, ասան ալ կուտար, հարկը ալ: Դառ մը երբ կ'աճի, կ'աճանայ, մէկ պատու մը չէ որ կուտայ: Այս անձնագոհացումները հետեւեալ է Թիւրքիայ ներքին փոխութեան: Թիւրքիայ կրնայ յայտնաւոր ամենի պզտիկ պետութեան մը վրայ, ընդունակ է գիտնազնաւորական յաջողութիւններ ձեռք բերելու, բայց հիւանդութիւնը կը շարունակէ իր կանոնաւոր ընթացքը: Այդ ժողովրդը պիտի մէջ բարոյական ուժ չի կայ ուստի պիտի մեռնի:

\* \*

— Այդ բարոյական ուժը սակայն աղիտարեր և գաւ հայ ազգին: Երկիրը արեւմտեան, ժողովուրդը յերուցան, անտեսական վիճակին կործանուած, ահա անձնագոհացութեան արարած բարեկները, Զնններ այդ տեսակ անձնութիւնները ու կը փրկուինք, կը գոհն շատեր:

Այս բարեկները եթէ յայն ըլլային պիտի ազգաւ կ'էին:

— Երեստ չի փրկուեցաւ, Գաւառան գրեթէ քան զուեցաւ. եթէ յանձնական բանակը չըլլար մենք ալ Թիւրքիայ վրէ կուտելու յանգնութիւնը չէինք սենեակ: Զնններ այդ բանակը որպէս զի ալ կուտելու փորձութիւնը չունենանք, հանգիստ ապրենք:

Ո՞չ յայտնուած բանակ մը Զնններ կրնայ երկիր մը իրեն ազգայ յուտու, ո՛չ ալ տարկութեան մէջ հեծող ժողովուրդ մը իր անձնութիւնները մահացնելով: Գաւորները ուժին վրայ. փրկութիւնը ուժն է. միայն զայն գործածել պիտի տեսնենք: Մեր զփրկութիւնը ալ թէ այդ բարոյական ուժն ծնու, այդ զայն գործածելու անկարող ձեռքերէն: Զեռերը Զնններ, ո՛չ ուժ: Պաղէն մը Մէլի մէջ կրնայ գաւաճան հանդիսանալ, կամ անկարող մը. Գրանտա ահալին զփրկութեան կ'էն. գաղտնի իր այդ ուղիովը զօրապետին երեստ, և սակայն կը գաւառաւոր զօրապետը, կը պաշտ զօրքը: Մեր օրինակները շատ անգամ մեծ ազգերէն կը բերենք. ճշմարտութիւններ կան որոնք միջոցներն մէջն աւելի ազգու կը խօսին մարտու:

Եթէ քննենք այս բանի մը տարինք մէջ կաւ տարած ըզոր գործերը, առանց բաւել մը վարանելու կ'ընդունենք թէ հայ ազգը շատ աղէկ վիճակ մը պիտի սենեակար այսօր եթէ ազգին բարոյական ուժն վարինքը պզտիկ պզտիկ Պաղէներ կ'ըլլային:

Հայ ժողովուրդը գիտնաբանական ազգի մը յատկութիւնները երեստ բերու, բաժնութիւն, անձնագոհացութիւն, կարգապահութիւն, հնազանդութիւն կուտ տեսն. բայց վարենք:



Քաղաքական նկատմանը չէին միայն որ կը հարկադրէին Ռուսաստանի հայերը հետեւ մնալ Հնչակեան շարժումին. ուրիշ պատճառ մըն ալ կար: Ասանկ ծըրարները յղացող և միանգամայն հրատարակող մըրքերու անողնաթիւները հաւաքելով իրենց անկարելի կ'ընենար: Թէ թիւերը հայերը պէտք է զինել և ազդու տարածել, զազափար մըն է զոր յղանալու համար և և է առանձնահոգեւոր յատկութիւնով մը օժտուած մարդ տը ըլլալու անհրաժեշտ հարկ չի կայ. բայց այդպիսի ազդակն խորհուրդ մը կ'ըլլէր բացէն ի բաց լծումովն առջև պարզելը արդէն անխաղաղան նշան մըն է անբնական յիմարութեան, կամ դաւաճանութեան — եթէ կազմը լսենք՝ անգլատիկց դաւաճանութեան: Ստեփան Եսայանը բաւական չի համարելով մէկ մըն ալ կ'ըլլէր Պարսիկ և Ռուս կառավարութիւններուն մտերմաբար ազդարարել թէ, «Թիւրքը լնցնելը վերջ կարգը ձեզի պիտի բերենք», անանկ ապուշութիւն մըն է որ բնական իսկ հակառակ պիտի երևնար, և որուն դոյզութեանը հաւատալ անխաղաղ պիտի ըլլար եթէ թերթի և առանձին տեսարանի մէջ յայտնի կ'ըլլար հրատարակած չըլլային:

Աս ալ չօգտուր. մէկ մըն ալ երբ կ'ըսեն որ «եթէ հայերուն իշխանապետութիւն կամ թագաւորութիւն իսկ տրուի, առ ալ անընդունելի է իրենց»:

Ռուսաստանի հայերը ուրեմն իրաւունքով հետեւ մնացին տասնի խելքով, տասնի ծրարով հրատարակ նետաղ խնդիրներէ: Ահա այսպէս այս ժրնելցի կալիստեանները զրկեցին Թիւրքիոյ հայերը իրենց առաջադրուած եղբայրներու խելքէն, դրամէն, ամէն տեսակ աջակցութիւնէն:

\* \*

Քանի մը տարի է միշտ կը գիտուի թէ, Հայաստանի կացութեան բարեւորումը հակառակորդները, Եւրոպայի հասարակաց կարծիքը մեզի դէմ հանելու նըպատակներուն մէջ յաջողեալ համար, իրենց փաստերը կ'երթնան կը փնտեն լոնտոն ու ժընեվ հրատարակուած առաջադրուած թերթներէ կամ տեսարաններէ: Այդ տեսակ հրատարակութիւններու վրայ հիմնուելով իշխան Լօպատի անիշխանական ձգտումներ կը վերադարձնէ Թիւրքիոյ հայերուն, ինչպէս տեսնուեցան հերքել: Անոնք խորհրդարանին մատուցուած կապուած գրքէ մը: Թիւրք ստիկանութիւնը այդ հրատարակութիւններէն խնամքով բազումք մը ընել կուտայ և կամեալ մը անունին համառոտութեանը տակ ֆրանսերէն լեզուով կը տպագրէ ու բերատար օրինակներ ամէն կողմ կը տար. եւրոպական մամուլը մեծապէս կ'օգտուի այդ բազումքէն: Թիւրքիոյ հայերը այդպէս զենքեր չեն մատակարարած թշնամիներուն:

\* \*

Ռուս կառավարութիւնը ոչ միայն խտուր արգիլած է լոնտոն ու ժընեվ հրատարակուող առաջադրուած թերթներէն իրենց փաստերը մեզի դէմ հանելու նըպատակներուն մէջ յաջողեալ համար, իրենց փաստերը կ'երթնան կը փնտեն լոնտոն ու ժընեվ հրատարակուած առաջադրուած թերթներէ կամ տեսարաններէ: Այդ տեսակ հրատարակութիւններու վրայ հիմնուելով իշխան Լօպատի անիշխանական ձգտումներ կը վերադարձնէ Թիւրքիոյ հայերուն, ինչպէս տեսնուեցան հերքել: Անոնք խորհրդարանին մատուցուած կապուած գրքէ մը: Թիւրք ստիկանութիւնը այդ հրատարակութիւններէն խնամքով բազումք մը ընել կուտայ և կամեալ մը անունին համառոտութեանը տակ ֆրանսերէն լեզուով կը տպագրէ ու բերատար օրինակներ ամէն կողմ կը տար. եւրոպական մամուլը մեծապէս կ'օգտուի այդ բազումքէն: Թիւրքիոյ հայերը այդպէս զենքեր չեն մատակարարած թշնամիներուն:

\* \*

Հայաստանի փրկութեանը համար Թիւրքիոյ մէջ աշխատողները եթէ այսօր բաժնուած են երկու խումբ:

Ինչ — առանց զիտնալու թէ ինչն — այդ հերձուածն ալ նարէն պարտական են ժընեվցի-կալիստեաններուն: Գաշնակցական մը կողմէն ժընեվ հրատարակուած տեսարան մը պարզ կ'ըլլար զայն կուտայ թէ «ես ու կ'ընեմ» սկզբունքը ինչ մեծ դեր խաղաց երկարատեւ տեւքի սերմնացանութեան մէջ:

Խառնուրդեան նեղ շրջանակէն դուրս գալափարաւ յին լայն հայեացքներու տարբերութիւններն ալ պարտաւորէ կ'ընէին ասանկ հերձուած մը: Այս հարցումը ընդունեալն զոչնցում տալու համար առաջ բերենք հաւատած մը Հայաստանի փրկութեան համար մըրեւմ կուտի տար պայքարներէն:

Խօսքը «Հնչակ» ին է:

Սերայի բոլոր բացատրութիւնները յետոյ ինչ պէտք է մեզ ասել գիտուն «Գրօշակ»ը որ բիշ վերեւ բացականչում էր, թէ «Հնչակը» մտապէս է զիւղական համայնական ոգիւղելով, որի մասին մենք խօսել ենք վեց տարի առաջ և այժմ իր թէ զէմ ենք, որովհետեւ 1893 թ. զրեւ ենք որ զիւղական ոգիւղելու համար գաղափարը չէ կարող ըմբռնել: Բայց ահա, որ հենց նոյն թիւն է մենք այդ ծրարներ ենք ներկայացրել, որի վրայ կ'ըլլին և կ'ըլլին մասնաւոր ենք աւել զիս հաղիւ սրանից ամբողջ առաջ: Հետեւաբար, այդ բոլորից պարզ է, որ մենք մեր գաղափարական փոփոխութիւնները կ'ընէ ենք ոչ թէ իրաւունք, այլ «Գրօշակ» խնդրուողն զրեւականութիւնը վերին աստիճանի խնդրուողն երեւականութեան մէջ. և նա ուղեւորով մեզ խոսելով, ինչն է ծուղակի մէջ ընկնում, առաջական նարօգն ինչն է (ժողովրդային) հայեացքները վերադարձնել երեւին զոյութիւն սնեցած «նարօգնայա վոյլէն» յեղափոխական կուտակցութեան, և ապա իրան յատուկ խորհմանտ... ապառքութեամբ ոգիւղելու յեղափոխական անունը հակադրելով միեւնոյն նշանու կալիստեան սնեցող մարքսիստ և ոգիւղ-գէմիկիստ աւանդներին, սրանց «համար» ենք իրք մենք զրեւ մեր «Առաջարկ»:

Ինչ խորագրու փիլիսոփայական հեռուգութիւններ... Արդարեւ, «Գրօշակ» զրեւներն ամենայն իրաւունքով կարող են Մարքսին հակառակ լեւան մէջ բանել, և թերեւ բիշ էլ զաս առաջ նրան... խնդրուողնաբար... Բայց մենք վախենում ենք, որ յափշտակված իր խնդրուողնութեամբ «Գրօշակ» վերադարձնում հայային (ազդարարական) պահանջներն էլ զարձեղում նարօգն վոյլէիստական համար և փիլիսոփայարար մեզ կ'ատարէ, թէ հակառակ ենք մարքսիզմին: Այդ պատճառով մենք նրան հրաւիրում ենք կարգաւ զերմանոյն հաշակաւոր ոգիւղ-գէմիկիստ Լիւրկընկաւի մի գրուածքը:»

Այսպէս կը վիճարանէին զեն 1893 ին, երբ հայ ազգը մահաւան զոյութիւն մէջ էր:

Կը պատմուի թէ Թաթեւ Պոլիսը պաշարած պահանջ յայտնելու այսպիսի զեղքէ մը մեծ կարեւորութիւն չընծայելով հաւարակ էին Պալլըրը, և զայնպիսի զայնքովին կը վիճարանէին «Հաւայն սրբոյ բղման» վրայ: Հայ սոցիալիստ-գէմիկիստ կը պատը կընայ այս հոգեւոր առաջնութիւնը զերազանցող յիշատակ մը թողուլ:

\* \*

Այսպէս ահա «Հնչակ» ի երեւումը և անոր ուղեւորութիւնը, ինչպէս նաեւ անոր «խումբ»ը — ասանկ կը կոչուէին սկիզբները ժընեվ հաւարած բանի մը կողմէն երկուստարները — մէկ կողմէն հերձուած, երկուստակուած ձեղքին հայիական գաղին համար աշխատողներուն մէջ, և միւս կողմէն զրեւներն Թիւրքիոյ հայերը կալիստի իրենց եղբայրներուն ամէն տեսակ բարոյական ու նիւթական աջակցութեան: Անորանալի ճշմարտութիւն մըն է որ Ռուսիոյ հայերուն ըսել մասը բոլորովին ձեռնպահ մնաց մեր զործերուն մէջ միայն «Հնչակ» ի պատճառաւ: Գրիգոր Արծրունի մեզի ամէն տեսակ աջակցութեան կը նուիրէր առանց խառնուելու մեր բաժնեւորուն: Համապատասխան էր թէ Թիւրքիոյ հայերը իրենք բաժնեւորուն են իրենց երկրորդ, մարդկիւր, հանգամանքները, հետեւաբար սխալ զործերու նուազ հաւանականութիւն կայ: Եթէ Թիւրքիոյ հայերը ընդունակ չեն իրենք իրենց մէջէն ուժ զոյացնելով զեկաւարդ իրենց զործերը, անօգուտ է, և մինչեւ իսկ ֆուտակար, բնական ծամբէն դուրս զործելու մեղք զերենք Ռուսիոյ հայերուն միջոցաւ: Իսկ եթէ Թիւրքիոյ հայերը հաւատած են այն զարգացումին որով կարող են խորհիլ ինչ որ իրենց պէտք է, և զործել անոր համեմատ, ան առեւն պէտք չունին ոչ-թրքահա:

Երբեք վերին տեսութեանը: Այս սկզբունքով Գրիգոր Արծրունի երբեք ուղեւոր չի խառնուեցաւ մեր զործերուն: Կը բնակէ մեր ծրարները, մեր զործները. եթէ ծրարը նպատակաւորաբար ու զործնական, և մարդը խելացի ու փոսահելի գանկը անմիջապէս «Մըշակ»ը կը զնէր մեր առաջադրութեան տակ, և կը զործէր. իսկ երբ փոսահելուց պակսէր ան առեւն ալ մէկը կը բաշտէր: Ոչ Արծրունի, ոչ «Մըշակ», ոչ Ռուսիոյ հայերուն զոյացող, խորհող մասը համակրեցան «Հնչակ» ի և մ'էլ լարծ օժանդակութիւն ըրին անոր: Թիւրքիոյ հայերուն զոչնդութիւնները, անհանդիմանները իրենց զմայլում ազգեցին, մեր զործ բազմութիւնները իրենց սիրտը խոր խոցեցին, ասկայն միշտ ողբացին թէ խելացի ուղեւորութիւնը կը պակսէ:

\* \*

Երկրորդ յօդուածով մը կը պարզենք թէ այդ Ժընեվցի խումբը որքան մահաւոր եղաւ մեր բոլոր զործերուն, և թէ ինչպէս մենք անզուարթար մղուեցանք անոնց բացած անգունը զործերու: Սթաիկեանը բայց բիշ մը ուշ:

### ՔԱՅԼ ՍԵ ԴԵՊԻ ՍԻՈՒԹԻՆ

Միտցեալ-Նահանգներու Ֆոլ-Րիլըրի Հնչակեան և Գաշնակցական Մասնաձեւերը միտքանաւ են համակրաշխութեամբ զործերու իրենց շրջանակին մէջ: Հաճոյքով կը հրատարակենք զեկի Միտցեան անունը այս բայցին վերաբերեալ տեղեկութիւնները:

\* \*

Երկու կուտակցութեան Մասնաձեւերը նշանակուած հինգական լիազօր ներկայացուցիչ 1897 մարտ 28 ի կիրակին խառն ժողով դաւանելով իրենց երկուցայն անգամին տեսնուողութեամբ տալին հետեւեալ որոշումները. որոնք պարտաւորել են Ֆոլ-Րիլըրի Մասնաձեւերուն համար:

Ա. Ֆոլ-Րիլըրի Գաշնակցական ու Հնչակեան երկու յեղափոխական կազմակերպութիւնները զերբար պիտի շանտառարեն, այլ զերբար պիտի յարգեն, և պիտի ջանան միշտ ժողովրդին մէջ բարձր պահել յեղափոխական գործն ու ոգին: Եթէ մէկ կամ միւս Մասնաձեւին պատկանող անգամ մը այս վաւերացուած պայմաններուն հակառակ վարուի, երկու մարմիններէն իսկայն խառն ժողով կը կազմուի և ամբաստանալով ընկերական դատաւարանի կը կանչուի: Անուանակալը եթէ ըլլայ ժողովրդէն չեղոր անձ մը, որ փորձէ երկուստակութիւն ձեւը երկու մարմիններու միջի, ան առեւն ասանցմէ խառն ժողով մը կ'արդէ երկուստակիւր ֆուտակար բայցիւր զզուացնելու միջոց մը, կամ զայն հրատարակաւ կը խաղաղապէս ժողովրդին մէջ, կամ զայն կը հոգեւոր անագին մարդ:

Բ. Ի հարկին անկնայ խառն ժողովներ պոնց մէջ ազատօրէն վիճարանուի ամէն նիւթերու ու հարցերու վրայ. խորհրդակցութիւններ կատարուին երկու կազմակերպութիւններու համեմատաբար յատկացումին և զարգացումին համար: Ժողովը կարող է նկատուել թեան անհիշ խեղաթիւրած ու և է ինչպիսի, և յետոյ երբ ճշմարտութիւնը վիճալ կ'ընտրուի երկուստակ զայ, իւրաքանչիւր կազմակերպութիւն պարտի ինչպիսի հարցովը իր պաշտօնական մարմինն ի գիտութիւն:

Գ. Հրատարակային գումարամները տեղի պիտի ունենան երկու ամիսը անգամ մը. ի հարկին արտաւարկ զուարթութիւն ալ կը կատարուին: Թէ խառն ժողովին և թէ հրատարակային ժողովներու տեսնուողութեամբ կ'ընտրուին խառն ժողովին:

Դ. Իւրաքանչիւր մարմին առանձին հանգանակութիւն պիտի ընէ, իր տեսնուողութեան նախապահութեամբ:

Ե. Խառն ժողովը իւրաքանչիւր կազմակերպութեան յանձնարարեց զիմէ իրենց պաշտօնական ձեռնհաս մարմին, որպէս զի երկու կուտակցութիւնները վերջնապէս միանան:

\* \*

Ֆոլ-Րիլըրի Հնչակեան և Գաշնակցական Մասնաձեւերը այս միտքանութեան բոլոր կարգադրող հայրեր թեթեւացում պիտի զգայ: Ահա այս վաւերացիւր և բազմաշարք հայերը կ'սկսին խորհիլ թէ ինչ պատա:

ձառ ունին իրար թշնամանքը, պարտաւեր, քանի որ ազգային միեւնոյն գաղտնի համար միեւնոյն միջոցներով աշխատողներ են: Այս մասնութիւնը երբ արթննայ աւ մէն հայու մարի մէջ, և սկսինք իրարու հարցնել թէ «ի՞նչ, ինչո՞ւ մէկմէկու թշնամի ըլլանք մենք որ հաւատարմաբար կ'աշխատենք հայ ժողովրդին օգտին համար», այս հարցումին պատասխանները երբ լրջօրէն փնտռենք ան տանի զիւրին պիտի ըլլայ անզբաղաւնաւ թէ, անհասկան ի՞նչ անխոտաւանելի շահեր մը գտած քանի մը թշուառականներ — ու թշուառականաւ հիններ — զրգած են մեզի իրար լոկաւերու. ան ատեն նաեւ կարելի պիտի ըլլայ հիմախուս կարգ մը մերկ նայութիւններուն ալ խորը թափանցել:

ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Են

Հ Ն Տ Ե Ւ Ա Ն Ք Ն Ե Ր Ը

Թիւրքիայ գեմ մըստ պատերազմին մէջ Յունաստանն աւ այժմ յաղթուած է: Ազատութեան, բազաքաւիրութեան, յառաջդիմութեան բոլոր բարեկամները սըրտանց խորապէս կը դաւեն Յունաստանի աղէտներուն վրայ, իսկ մենք հայերս մասնաւոր վշտերու պատճառ ունինք:

Յունաստանի պարտութիւնը սակայն չ'ենթադրէր թէ Թիւրքիա զերազանց յատկութիւններով օժտուած պետութիւն մըն է որ բնականաբար պիտի խորտակէր պղտիկ ազգ մը: Այս վերջինն թեթեւութիւնն է միայն որ զերազանց բերաւ ուժին յաղթանակը: Յայն կաւտովարութիւն և յոյն ժողովուրդը ետանգոտ սենդէ մըտած, ստանց ո՞ր է և պատերազմական պատրաստութեան, յարձակեցան իրենցմէ անհամեմատ թուով աւելի բանակ ունեցող իշխանութեան մը դէմ:

Եւրոպայի մամուլին մէջ հրատարակուած ստուգապատում տեղեկութիւնները կը հաստատեն թէ Յունաստանն լոյճ պատերազմի մը համար նախնական պատարտութիւնները անգամ տեսած չէր: Բաւականաչափ բանախօսեալն ոչ սաղմամբերը, ոչ հապուտ, ոչ ուսուստ ամբարտաւած էր: Թեաւիկայ մէջ թրքական յարձակումի մը զինուորիչու համար գրեթէ ոչ ամբողջ, ոչ մարտիկ շինուած էին: Թիւրքերը կրնային ամէն կողմէ անարդիւր յառաջանալ Թեաւիկայ դաշտը: Յայնկերուն բոլոր ուղարկութիւնը կեղծանոցած էր Մակեդոնիա ուր պէտք էր արշաւէին, բայց այդ կողմէն ևս պարտաւստութիւնները անբաւական էին: Փամփուշտ, թնդանօթ հրացան, ուսմը ամէն բան կը պակսէր:

Պատերազմին բոլոր զրուարներուն ուղարկել հետեւապէս կը տեսնէ թէ Թիւրք բանակները ամենամեծ զրաւարտութիւններու պիտի զարնուէին, ու թերեւ ևս ալ մըտէին, եթէ յոյն կառավարութիւնը այս անբաղաւորութիւն անհազուրկ մէջ ինչպէս չ'ըլլար: Բիրտ ուժին դէմ յաջողութեամբ կուտէր համար բուսական չէ պարզել աշխատութեան զրօշակը:

Յայն կառավարութիւնը երբ այդպէս մէկ կողմէն անհոգ կը մնար պատերազմական պատրաստութեանց մասին, միւս կողմէն ո՞ր է և կարեւորութիւն չէր ուզեր բնծայել ոչ Եւրոպայի մամուլին ամենատաւար մեծաւնասութեան խորհուրդներուն, և ոչ ալ մեծ պետութեանց հրամաններուն: Կրեւական խնդիրը այդպէս թէ պիտի պիտի կարգադրէր, համաձայն վեց պետութեանց տեսութիւններուն, հարկ էր սակայն որ յոյն կառավարութիւնը Կրեւական ևս կանչէր Վատոս դնար, պէտք էր զօրքերով, բայց Յունաստանն սկսնդ չի կաւտել իր զօրքերով, բայց Յունաստանն սկսնդ չի կաւտել իր զօրքերով: Եւ այս բոլոր ձախարհք որոշումներուն մէջ մեծ գեր կատարեց իշխմանը իշխմանը և իր և հիւլէն յեղափոխական կուտակութիւնը, որ զրգոնց յոյն ժողովուրդը և ճնշում բանեցաց թաղաւորին ու կառավարութեան վրայ, ստանց սառնը ետեր խորհելու:

Իսկ Թիւրքիա բարձրովն Յունաստանի հակապատերազմը ներկայացուց: Միտալեւ մը, անխոյժ և անխորով, ամէն բան զիտեց, բնեց, պատրաստեց և անտնի ճամբայ կ'ըլլաւ: Սուլթան Համիտ չափազանց վախճում է հետեւաբար ինչ գործ որ ընէ, անգին իր հպարտակ հաւերը ջարդել տայ թէ զինուած ազատ ազգի մը գեմ կաւտի, շատ զգուշ կը շարքի. մինչև որ հարկերին հաւերը վատահ չ'ըլլայ Եւրոպայի կամ շեղբութեանը կամ աշխարհութեանը բայց մը շանք: Յունաստանի հետ ունեցած խնդիրներուն մէջ ալ իրեն համար կատարեալապէս սպառնալից Գերմանիայ կայսեր աշխարհու:

Թիւրք. սրբեմն վախ չունէր թէ Եւրոպան բերան կը բանայ: Գիտնապիտանայ այս յաջողութիւնը սակայն չէր բաւարարէր մէջէն կ'ըլլաւ համար: Գիտնապիտութիւնը անգործին հետ գործ չունէր: Հարկ էր նաեւ ուժեղ բանակ մը ունենալ, և որ աւելին է, իր գեմը արկար բանակ մը գտնելու առաւելութիւնն ալ վայելէր: Թիւրքիա լաւ քննեց Յունաստանի զինուորական վիճակը, հատկաւ թէ ի՞նչ է: Իսկ օտմանեան բանակը Գերմանիայի զինուորով սպասարկուած, զերման սպաններով մարզուած, և թիւի կողմէն ալ անբաղաւորաւ առաւելութեամբ զերազանց յաւանական, յաջողութեան ամէն սպառնալիքին կ'ընծայէր: Սուլթան Համիտ սրբեմն ամենալուստէ բայցիւրով սկսաւ յառաջանալ: Այսպիսի պայմաններու մէջ յաղթանակը յայտնի էր թէ սրտն կողմը կրնար ըլլալ: Յայնկերը միայն իրաւունք ու և անոնց ունէին իրենց կողմը. Թիւրքիան ուժ և խելը: Խելը և ուժը միաբանութիւնը միշտ յաղթող կը հանդիսանայ, կուզէ արդարութեան արամապրութեան տակ գրոյթ, կուզէ անխորտակեան:

\*\*\*

Յունաստանի պարտութիւնը կը սարկեցնէր բազաբական կարգ մը ճշմարտութիւններ սրտը թէ և նորութեան հրապարակ չունին բայց սակայն չենք յիշած:

Առաջին ճշմարտութիւնը այն է թէ Եւրոպայի բազաբականութեան շահն է, պիտի կամ ճիշտ բմունուած, այդ տարբեր խնդիր: Յերակայն տրին, կրեական պատմաները նայնութիւն, ազգակցական խնամութիւն, արգարութիւն և բազաբականութիւն ամենքն ալ անխնայ կը զոհուին պետական շահերու: Այս Եւրոպայի մարգարտութեանը, բազաբականութեանը, բրիտանականութեանը ապաւինելով ճամբայ կ'ըլլաւ: Յունաստանն աւելի նմ իրաւունք ունէր Եւրոպայի համակրանքին և օժանդակութեանը: Ազատութեան, զերաւրուստի, զեղեցիկ զգրութիւններու հայրենիքը կ'ըլլաւ այդ երկրը սրտն կը պարտի Եւրոպա իր բազաբականութիւնը: Կրօնքով յունապետան (օրթոտոք) են ազգեր ու պետութիւններ սրտնց զուտը Ռուսիա: Ազատութեան էն հասաւ սուրբ յոյները մեղեցին Թիւրքիայ կողմէն: Հիւլէն ժողովուրդը հայրենասիրութեան մտատարաւ կը ներկայացնէ: Եւրոպայի արքայախմբին նահապետը, Տանքմարքայի թագաւորը, հայրն է հիւլէններու թագաւորին, որուն բնուորդն է Ռուսիայ ձորը: Ռուսիայ արդի բազաբական նախնան մեծ վարիչը, Մայր-Կայսրուհին, այդ թագաւորին մեծ ընդն է, և Մեծն-Բրիտանիայ զահաժառանգ զին կինը միւս բոյրն է: Յունաստանի հիմախուս թագաւորն Ռուսիայ արքայական բնասնիքին կայսրուական իշխանութիւնն է, իսկ ապագայ թագաւորն ալ, զահաժառանգ իշխանին կինը, Գերմանիայ կայսեր բոյրն է: Ներքոյ ձաւը իր կեանքը պարտական է Եւրոպայ իշխանին որ ձաւրնի մէջ մայրամուլի մը սահաբեր հաւաքածն ազատեց Ռուսիայ ապագայ կայսրը: Եւրոպա ու Ամերիկա անկեղծօրէն կը սիրեն հին ու նոր Յունաստանը: Եւ այս ամենուն գեմ կը կանգնի ժողովուրդ մը սրտն մարդկութեան մասուցած ծառայութիւնները կ'ամրապնդեն պատմական կարգի բանաձեւի մը մէջ — բանաձեւ որ միայն պատմական չէ ալ կը շարունակէ միշտ օրուան իրականութիւնը ըլլալ: «Թիւրքին անցած տեղին խաղը կը շարնայ»: Ահա Թիւրքին անցած, ներկայ, ապագայ ամբողջ պատմութիւնը: Խաւանական կրօնը բազաբականութեան թշնամին է: Այդ վայրայ ժողովրդին պետը, յառաջդիմական հարածից այդ կրօնքին խալիֆան աշխարհի մէջ հիմա կը ճանչցուի Մեծ-Մարգարտանի արտադրով: Եւ սակայն վեց մեծ պետութիւնները կը պայքեն ու ճակտերուն կը գնեն այդ սնորհաբեր ճիւղաները, վասն զի ասանց մէջ սրահուած են Պարսկային (Իրան) ու Իսլամի (Տուրքի) վիճակը, Վատիկանի ու Տարաւանի բանալիները զոր ամէն մէկ տերութիւն ինք յաղթանակ կուզէ:

Հիւլէն և Թիւրք պատերազմին հետեւեցներ անգամ մը ևս կ'ապացուցանեն թէ, Եւրոպայի ժողովուրդներուն համակրական զգացումները ո՞ր է և անմիջական օգուտ չունին պղտիկ ազգերու, երբ ստանց նորաստաւոր չեն կառավարութեանց տեսութիւնները: Ամէնէն աւելի — գեմ հիմա — մարդասեր հոգաւորած ժողովուրդը եթէ Կրտստութիւն մը ունի, անոր գեմ ալ միշտ կը գտնէ Ռօզակի մը սրտն կը մնայ յաղթանակը:

Այդ պատերազմը նաեւ կը սորվեցնէ թէ, աւելի կարեւորութիւն պէտք է ընծայել կառավարական ներքին ճնշում ունեցող քան թէ ետանգոտ կամ տաք զը:

Եւրոպայի ամբողջ կառավարական օրգանութիւնը և անկախ թերթերու մեծամասնութիւնը յարգարեց Յունաստանը համբարող ըլլալ, յայտարարելով որ Կրեական օր սը չէ օր մը իրենը պիտի ըլլայ բազաբականութեան բնական բերանովը: Վերջիկայ մէջ չէրթ Թագաւոր, սրահոյանդական Սթանտարտը, ազատական Տէյլլի — Նիւզը թատարական հաշիւնը թով միեւնոյն ուղղութեամբ ցոյց տուին, պատերազմէն տաւը, Յունաստանի կրկնը պարտութիւնը և անոր հետեւիք աղէտները: Յայնկերը աւելի սիրեցին Տէյլլի — Քրօնիկի պէտ արմատական թերթերու սկսնդ կաւտել: Եւրոպայի զահլիճներուն հետ գործ ունեցող ազգերը եթէ իրենց հակառակորդ համարուածներու խօսքին կարեւորութիւն բնծայեն թերեւ աւելի քիչ սիւղին:

\*\*\*

Յունաստանի պարտութիւնը կը յեղաշրջէ թէ Թիւրքիայ, թէ Արեւելան խնդրին կայսրութիւնը: Վասն տարիէ հետ ամէն օր Թիւրքերը պատմութիւն կրկնող ալ սկսած էին իրենց գործութեանը վրայ բարձրովն յառաջադիմել, և ամբողջ կառավարութիւնին կը զարնէին համարի գեմ: Յունաստանն այս կայսրութիւնը բարձրովն փախելու յաջողեցաւ: Հիմա խորանութիւնը սկսեցաւ և համար իր աչքին մեծ խալիֆան է, մեծ սուլթանն է որով կը գտայ բրիտանական աշխարհը: Խալիֆ չիլիթ թէ ինչ է բազաբականութիւնը լուսածը. ան միայն արգարք կը նայի: Խալիֆան Եւրոպայի աչքին տալիս անգամ չափ բրիտանական ջարդեց, ու բրիտանական աւալութիւն մըն ալ անպատիւ կ'ընէ, եթէ խալիֆան բնական բացող չի կայ, սրբեմն կը վախճան խալիֆայէն:

Համարի գերբը շատ զօրաւոր է այժմ. այդպէս կը հաւատեն Պարսի հասած բոլոր տեղեկութիւնները: Սուլթանը ալ ներքին թշնամիներէ վախ չունի, և հաւանաբար բնագործակ կրտսերականութեան կողմէն ալ ո՞ր է և կ'աւանած չունի: Թիւրքիա կարող կ'ընէ 300,000 զօրք հանելու, այս մեծ բանակը զերման սպաններու հրամանատարութեամբ մեծ գործեր կրնան տեսնել: Արեւմտաւորական աշխարհը անշուշտ օգնութեան կը հասնի երկրի մը որ գիտ երկէ հաղթարթի մէջ էր ու այսօր կենդանութեան նշաններ ցոյց կուտայ:

Այս պատկերը շատ տխրեցնող է. և սակայն բանի մը օրէ ի վեր մեծ հարցում մը կը ներկայանայ աւմէն մարքուս տալիս: — Եւ Ռուսիան: Մինչև Յունաստանի պատերազմ յայտարարած օրը Համիտ բարձրովն Ռուսիայ անձնատուր եղած կ'ընենար, և հաւանաբար կը ճողպարի անոր ձեռքին: Զօրաւոր, անկախ Թիւրքիա մը բնու նպատաւար չէ Ռուսիայ շահերուն: Թագաւոր սկսած է բնեց այս խնդիրը և կը կարծէ որ Ռուսիա թերեւ վերադառնայ իր 1876 թ. թրքականութեան բազաբականութեանը: Այս բարձրջնամը անհաւանական չէ, և ան ատենն է որ Թիւրքիայ հիմախուս յաջողութիւնները կրնան իրեն համար նոր աղէտներու գուտ մը բանալ:

\*\*\*

Բազաբական այս նոր կայսրութեան մէջ ինչ պիտի ընենք մենք հայերու: Մենք կարող ենք ամէն ժամանակ աւելի յառաջիւր ըլլալ: Եւրոպայի բազաբականութեան համար նոր թաւական մը կը բացուի. հայ ժողովուրդը գեր մը խաղալու կ'ընտան է: Մեզի պէտք պիտի ունենան թէ Թիւրքերը, թէ իր բարեկամները, թէ իր թշնամիները, Գիտնաբ մեր շահերը աղէկ խորհել: Լաւ խորհելու, ազգային բազաբականութեան մը հետեւելու համար ամէն բանէ տաւը մեզի հասարակարարութիւնը բնեց բազաբական համարաւոր նշանաբանը. «Եւ մ'անտաւանց շատ ևս անգամ մ'ըլլաւ»: Աղետարեր մանր մանր ցոյցերէ, անխնայ նախն երեւիմ ունեցող ո՞ր է և գործէ հետո մնանք: Գիտնաբ խորհիլ և համբերել: Գործելու տեսնն ալ կուտայ, աշխատինք որ փախանակ մեր վրայ զեղարու մեզի պէտք ունենան ուրիշները. մեզի ձեռքէ ձեռք խնայ:

ԱՅԴ

Պ. Յարութիւն ճանիկիտան Լոստան հասած ըլլալով կը խնդրէ իր բարեկամներին որ իր նամակները սուղուին «Մարտ» ի հոսոյեալ: